

МОВОЗНАВСТВО

ПАТРІАРХ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕРМАНІСТИКИ

(до річниці від дня смерті професора Б. М. Задорожного)

9 червня 2009 р. минув рік від дня смерті довголітнього завідувача кафедри німецької філології Львівського національного університету ім. Івана Франка, доктора філологічних наук, професора Богдана Михайловича Задорожного, творче життя якого пов'язане з Львівським університетом, розвитком передусім германського історичного мовознавства в Україні. Він увійшов у філологію яскраво, велично, як її вірний слуга й ясновидець, збагативши її своїм талантом і обогативши її своєю музою.

Професор Б.М. Задорожний (27.06.1914 – 09.06.2008) вчений із широкомасштабним філологічним мисленням, яке охоплює практично всю мовну картину світу, моделює її, або принаймні намагається збагнути її на найважливіших вузлових ділянках. Про це свідчить коло його наукових інтересів, що охоплює фундаментальні проблеми загального мовознавства, фонологію, морфологію, синтаксис германських мов, історичну германістику.

Відштовхувшись у своїй науковій творчості від дослідження порядку слів у німецькій мові, Б.М. Задорожний зосередив свою подальшу наукову працю на декількох основних напрямках.

Перший напрям охоплює концептуальні наукові праці, що становлять методологію його спеціальних досліджень, його філологічне сприйняття мовної картини світу. Сюди слід віднести поєднання синхронного і діахронного методів вивчення історії мови та екстралінгвальних чинників, системний статус складу, проблему реконструкції фонетичного (антропофонічного) рівня мови, проблему ієрархічної будови мовних систем, актуальне і потенційне в динаміці мови, взаємозв'язок між розвитком (еволюцією) мови та її удосконаленням.

Другий напрям стосується спеціальних наукових розвідок з питань історичного, порівняльно-історичного та германського мовознавства і, зокрема, наукових досліджень префіксації, історії готського дієслова «*wisan*», ермінонського пересування приголосних, дієслів буття в староанглійській мові, чергування спірантів у готській мові, де з'ясовано причини усунення з граматичного чергування в дієвідміні дзвінкого приголосного і заміни його глухим. Цілий ряд праць присвячено слов'янсько-германським взаємовпливам, випадкам фонотактики в старонімецькій мові, системному статусу складу тощо. Але найбільш ґрунтовними є дослідження значення і вживання дієприкметників у германських мовах, якому присвячено цілий ряд статей та однойменну докторську дисертацію, в якій здійснено типологічне та функціонально-семантичне дослідження зазначених лінгвальних одиниць. У дисертації запропоновано нову видову систему стосовно семантики германських дієприкметників, в основу якої покладено протиставлення акціональної лінійності дієприкметника I статичній пунктуальності дієприкметника II, подано системний і всебічний аналіз синтаксичних функцій і семантичних відтінків цих одиниць. Дослідження проведено на широкому германському матеріалі, який включає готські пам'ятки, найважливіші поетичні та прозові тексти стародавніх західногерманських мов, а також усі стародавні скандинавські рунічні написи, опубліковані в корпусі Краузе. Глибоко досліджено відношення дієприкметників до парадигматичної

системи дієслова, їхню синтаксичну валентність, видове і темпоральне значення, основні протиставлення в їх системі.

Третій напрям охоплює монографічну діяльність Б.М. Задорожного, що, є по суті, синтезом його наукової діяльності в галузі історичної германістики. Так, монографія «Порівняльна фонетика і морфологія готської мови», що вийшла у світ у 1960 р., є викладом відповідного матеріалу як з описової, так і з історично-порівняльної точки зору. Зрозуміло, що така будова книги вимагала від автора неабиякої лінгвістичної ерудиції, оскільки матеріалом для порівняння служили фактично всі основні давньгерманські мови та ряд інших індоєвропейських мов, таких, наприклад, як санскрит, старогрецька, латинська тощо. Високий науковий рівень та методологічна достойність цієї праці зробили її настільною книгою кожного германіста, необхідним посібником для вивчення фонетики і морфології готської мови, основою для викладання таких теоретичних курсів, як вступ до германської філології або історія мови. Методологічною базою цієї книги послужили такі теоретичні положення автора:

– Лінгвістична інтерпретація фонетичних законів в історичному ракурсі передбачає їхнє тлумачення в термінах теоретичної фонології.

Найважливішим чинником, який пронизує весь системно-категоріальний аспект мови, її граматику в історичному розвитку, є системотворчий принцип аналогії в різних його проявах.

– Важливу роль в історичній інтерпретації лінгвальних фактів відіграють наслідки морфологічної індукції, що в свою чергу пов'язано із взаємозв'язком продуктивності і непродуктивності у сфері морфологічної парадигматики.

– Головним принципом, який діє в семантичній і асемантичній сферах мови – це принцип поляризації протичленів опозиції як на фонетичному, так і на морфологічному рівні. Поляризація – це механізм еволюції мови. У той час як аналогія є історичною рушійною силою, яка прагне встановити однакові відстані між компонентами двох корелюючих рядів (парадигм), то поляризація у свою чергу є тенденцією до виникнення максимальної відстані між двома парадигматично спорідненими формами, наприклад між дериватом та первинною основою, африкацією напружених глухих проривних верхньонімецької мови внаслідок їхнього відштовхування від ненапружених.

– Причина нейтралізації т. з. граматичного чергування в морфологічній системі готської мови полягає в наявності глухого щільного приголосного у формі інфінітива, який протиставлявся субстантивному номінативу як „casus rectus“; вона зумовлена також законом оглушення щільних в кінці слова і зникненням дзвінкого z в кінці кореня слова.

Міжнародне визнання здобула друга монографія Б.М. Задорожного, присвячена проблемі значення і живання дієприкметника у стародавніх германських мовах, про що свідчить її опублікування німецькою мовою в такому репрезентативному виданні як „Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur“.

1987-го р. у видавництві «Вища школа» вийшла в світ третя монографія вченого „Geschichtliche Laut- und Formenlehre des Deutschen“ – навчальний посібник з історичної фонології та морфології німецької мови. У ньому здійснено комплексний опис фонологічної та морфологічної системи трьох синхронних зрізів німецької мови на широкому германському та індоєвропейському тлі, що значною мірою підсилює теоретичну цінність роботи та її новаторський характер. Саме в цій праці обґрунтовано правомірність членування германської епохи на протогерманську і власне прагерманську, а чергування за аблаутом, зокрема, германські фонологічні альтернативи обґрунтовано індоєвропейським прототипом. В основі першого пересуву приголосних автор бачить не просто історичні паралелі, а процеси нейтралізації ди-

ференціальної фонологічної ознаки індоєвропейського і протогерманського консонантизму (дзвінкість) і поляризацію нової бінарної опозиції «сильна» (напружена) – «слабка» артикуляція. Автор дає свою інтерпретацію механізму верхньонімецького зсуву приголосних, причиною якого послужила, на його погляд, західнонімецька гемінація, внаслідок якої виникає диференційна ознака «напруженості», тобто сила артикуляції, що реалізується на антропофонічному рівні опозицією «простий» – «гемінований» приголосний.

Фонологічна інтерпретація фонетичної системи трьох синхронних зрізів базується на теоретичних концепціях Празького лінгвістичного гуртка. На цьому принципі базується і дослідження історичної морфології німецької мови, де в центрі уваги автора перебуває принцип бінарної (привативної) опозиції, який утворює внутрішній, концептуальний каркас усієї книги. Це особливо стосується роду іменника, де три граматичні роди представлені іменниками чоловічого і середнього роду (немарковані члени), з одного боку, і жіночого (маркований член опозиції) – з іншого, утворюють трихотомічну родову опозицію, яка з розвитком німецької мови посилюється аж до відокремлення жіночого роду в самостійний тип.

Четвертий напрям охоплює рецензування книг, монографій, дисертацій, статей, посібників, підручників. Слід особливо відзначити ґрунтовну, компетентну і водночас критичну рецензію двох томів порівняльної граматики германських мов, виданих у 1962 р. науковим колективом сектора германських мов Академії наук у Москві. Ця рецензія Б. М. Задорожного засвідчила, що українська германістика в його особі виходить на європейський і світовий рівень, а сам він стає в ряд з такими корифеями германістичної науки, як Н. С. Чемоданов, В. М. Жирмунський, М. М. Гухман, М. І. Стеблін-Каменський, Е. А. Макаєв, Я. Грім, Г. Пауль, І. Шаровольський.

Про високий професійний рівень Б. М. Задорожного свідчить його наступна рецензія на працю відомого спеціаліста в галузі германської філології В. М. Жирмунського «Введение в сравнительно-историческое изучение германских языков», яка вийшла у видавництві «Наука» у 1964 р. Високо оцінюючи цю працю, Б. М. Задорожний, разом з тим, розходиться з деякими поглядами автора книги стосовно зникнення префікса „be-“ в інгвеонських мовах, походження германського слабкого претериту, гето-ерміонських паралелей тощо.

Будучи високо компетентним спеціалістом у галузі германської філології, доброзичливою і високоінтелігентною людиною, Б.М. Задорожний не боявся виголошувати гостро полемічні думки. Про це свідчить рецензія, яку він написав разом з професором О.О.Смірницькою, на книгу за редакцією Арсеньєвої, Балашової, Беркова, Соловйова «Введение в германскую филологию», що вийшла у видавництві «Вища школа» у 1980 р.

Широкий діапазон філологічного мислення Б. М. Задорожного базується передусім на універсальних принципах і методологіях традиційного індоєвропейського, історико-порівняльного і загального мовознавства, які блискуче розвинув один з найбільш відомих мовознавців ХХ ст. Є. Курилович, і які не менш блискуче втілює у своїй науковій творчості його учень Б.М.Задорожний. Засвоєння багатющої спадщини порівняльно-історичного мовознавства від Я. Гріма і молодогограматиків до видатних компаративістів ХХ ст. А. Мейє, Є. Куриловича, В.М. Жирмунського та ін., знання античних і сучасних мов, у тому числі старогрецької, латинської, німецької, англійської, французької, не кажучи вже про слов'янські мови (чеську, польську, словацьку), глибоке осмислення досягнень сучасної германістичної науки, великий досвід творчої праці дали можливість Б. М. Задорожному висунути низку важливих концепцій, стати генератором ідей, які часто базуються не на індукції, а на дедукції. Тут дедукція, виходячи із абстракції, відкриває залежності й закономірності

у сфері подібних властивостей і явищ. Саме дедукцією, побудованою на індукції і філологічній інтуїції, пояснюється, на наш погляд, концепція Б. М. Задорожного стосовно стратифікації мовних рівнів, статусу кваліфікативних слів у структурі частин мови, поля напруги в структурі речення, інтерпретації механізму германського пересуву приголосних, динаміки морфологічної системи німецької мови тощо.

До оригінальних, суто евристичних концепцій Б. М. Задорожного належать також теорія первинності морфологічних рис германських мов порівняно з їхніми фонетичними рисами і розмежування на цій основі протогерманської та прагерманської епох, концепція поляризації привативних опозицій у мовній еволюції, опоземна модель еволюції граматичної категорії роду іменника, ідея специфіки наголошеного вокалізму як результату поляризації привативної опозиції довгих і коротких голосних, де статус маркованого члена визначає історичну мовну систему його існування. Остання ідея ґрунтується на положенні, яке розробив власне Б. М. Задорожний. Це положення можна розглядати як систему, згідно з якою у випадках поляризації протичленів привативної опозиції нестабільним є маркований член. Положення про більшу мобільність маркованого члена опозиції дозволило також диференційовано представити верхньонімецький зсув приголосних як процес, що охоплює ряд етапів.

Особливо слід відзначити наукові зусилля проф. Б.М. Задорожного, скеровані на пошук механізмів глибинних зрушень у системі мови. Опираючись на метод внутрішньої реконструкції Є. Куриловича, вчений, аналізуючи системні зміни на всіх мовних рівнях – від фонемного до синтаксичного і лексичного, приходять до висновку, що все, наявне у мові, виникає на базі раніше присутнього в тій самій мові, іншими словами, мовна актуальність є реалізацією мовних потенцій і мовних можливостей. За винятком виразних іноземних запозичень на зразок «журнал», «генерал» і т.д. іншомовні елементи, зокрема в сфері синтаксису, сприймаються і закріплюються в мові-рецепторі тільки в тому випадку, якщо в цій системі існують передумови, які можуть стимулювати цей процес. Так, наприклад, вживання *Akkusativus cum infinitivo* із латинської мови могло мати місце тому, що в самій старовверхньонімецькій мові існували передумови, які стимулювали його сприйняття, а саме безособовий зворот *ist arauhit* «було показано» з наступним об'єктним акузативом «*ziuuare Christan in chiboranan ioh chimartoradan*» (Христа народженого і замученого).

Про адекватну внутрішній природі мови реалізацію можливостей можна спостерігати на розвитку аналітичного ладу в германських мовах.

Учений вважає, що першим поштовхом до еволюції такого роду стала фіксація наголосу на першому складі, яка відбулась, як відомо, під кінець історії прагерманської мови. У результаті цього перший кореневий склад набуває додаткової ознаки – наголошеності, за якою він протиставляється ненаголошеним, граматичним експонентам слова. Внаслідок цього в слові появляється протиставлення семанти грамеми, що привело до розхитування первісної, характерної для індоєвропейського мовного ладу інтегральності словоформи. В умовах дії процесів фонетичного послаблення, з одного боку, а з другого – в результаті поляризації слабого протичлена до сильного (грамемі до семанти) почали виявлятися в мовній синтагматиці дублюючі засоби вираження граматичних значень. Ними могли бути форми анафоричного займенника в кон'юнкції з іменником, прийменником, дублюючі значення і функції відмінкових форм, особові займенники (зокрема 1-ї і 2-ї особи) при дієслівних формах тощо. У свою чергу такі явища служили подальшій фонетичній редукції граматичних експонентів, що могло привести до їхнього повного зникнення і разом з тим до розвитку аналітизму в структурі членів речення з

перенесенням функцій колишніх експонентів на так звані службові слова. Прикладом може бути доля інструменталіса в історії німецької мови. Так, в «Пісні про Гільдебрандта» форма орудного відмінка однини іменників першої сильної відміни засвідчена 4 рази, причому двічі без прийменника (*dinu speru, suertu*) і двічі з прийменником (*mit geru, mit sinu biliu*). Саме таким способом постала ситуація, за якої ще при існуванні синтетичної форми орудного відмінка виникають передумови замінити її аналітичною конструкцією з прийменником *mit*, який рівночасно керує інструментальним відмінком однини і множини. Лише на основі цих прикладів можна зробити висновок про постійну наявність у потенціях мови невичерпних резервів не лише розвитку, але і вдосконалення та збагачення.

І тут ми підійшли до дуже цікавого моменту, який яскраво засвідчує, що будучи вихованим на строгих принципах історично-порівняльного методу, професор Б. М. Задорожний. у своїй науковій творчості впадав інколи в сентиментальність і романтичну філософію Якоба Грімма, з його роздумами про два етапи в розвитку мови: розвитку і занепаду, який пов'язаний з розвитком друкарства, про ностальгію за благозвучністю старовірхньонімецької мови і т.д. Опираючись на Жозефа Вандрієса, який вважав, що естетика і утилітарна цінність мови не повинні бути основою визначення прогресу мови, проф. Задорожний висловив своє ставлення до питання вдосконалення мовних засобів. Він вважав, що стародавні мови (староіндійська, старогрецька, латинська та інші) досягнули такого рівня розвитку своїх систем і потенцій, який фактично дорівнює станом сучасних мов. Стародавні мови володіли розвиненими системами словотворення, завдяки чому в їхніх словниках існувала достатня кількість виразів з абстрактним значенням, була своя наукова термінологія, існувала і діяла багата синонімія та полісемія слів; ці мови мали у своєму розпорядженні багаті і гнучкі засоби морфології і синтаксису.

І все-таки: удосконалюється людська мова чи ні? Учений дає ствердну відповідь на це запитання. Мова не могла відразу бути у момент свого народження такою досконалою як сьогодні. Процес її вдосконалення тривалий і тому майже непомітний. Цей процес разом із розвитком механізмів людського мислення (механізмів, а не змісту), наприклад, здатністю абстрактно творити, мислити, відбувався поряд з прогресивними змінами в анатомічній структурі мозку. Порівняно з цим хронологічна різниця в більш-менш три тисячі років між, наприклад, старогрецькою і будь-якою сучасною мовами настільки мінімальна, що не видається можливим знайти між ними будь-якої різниці, яка б свідчила на користь нової мови і не на користь старої. Напевно, ніхто не може заперечити, що механізми мислення і потенції мови Софокла, Аристотеля, Евріпіда не були на нижчому рівні, ніж сучасних нам мислителів. Думку проф. Б.М.Задорожного продовжує відомий германіст В. Г. Адмони: речення в старовірхньонімецькій мові зовсім не було примітивним і не розгорненим. У цьому відношенні немає принципової різниці між ладом старовірхньонімецької мови і ладом сучасної німецької літературної мови (Адмони В.Г. Исторический синтаксис немецкого языка. М., 1963).

Цікаві думки проф. Б.М. Задорожного знаходимо в його статтях, що стосуються зв'язку синхронного та діахронного підходів до вивчення історичних явищ мови. Особливу полеміку вчений веде з Ф. де Сосюром і, зокрема, з його методичним і категоричним протиставленням синхронного стану мови та її діахронії. На думку професора Б.М. Задорожного, Ф. де Сосюр таким протиставленням санкціонував один із основних пороків молодогограматичної школи – методичний анатомізм. Відомо, що різке і безкомпромісне протиставлення синхронного і діахронного методів було піддано у свій час критиці з боку представників Празького лінгвістичного гуртка. Тому вчений концентрує свою увагу на науковому аналізі та критиці, іншого не менш категоричного протиставлення Ф. де Сосюра „*langue-parole*“ і ратує

за створення структурно-історичної лінгвістики. При вивченні історичної еволюції елементів мовної системи необхідно, на думку професора, розрізнати, по-перше, сам рух до конкретної мети, тобто діакронію в прямому розумінні слова, і, по-друге, чинники синхронного плану, що обумовлюють напрямок і в окремих випадках мету руху. Тут можна говорити про мовну кінетику і статику, пам'ятаючи однак, що статика в такому розумінні не є антонімом динаміки, динамічними є обидві сторони (статика дорівнює динамічному синхронному стану мови). Отже, говорячи про чинники мовного руху, слід мати на увазі так звані еволюційні тенденції та їхні причини, котрі заховано в синхронному стані мови. Так, в ділянці фонології до явищ власне кінетичних можна віднести процеси фонологізації алофонів, дефонологізації та трансфонологізації фонем, які ведуть до перебудови всієї системи з новими протиставленнями і нейтралізаціями. Але причини цих процесів криються у відправному синхронному стані мови. Саме тут виникають рушійні сили, які на початку мають тільки потенційний, тобто статичний характер. Звернемо увагу на один приклад: можлива заміна однієї диференційної ознаки в опозиції фонем іншою ознакою може привести до заміни місцями маркованих і немаркованих членів опозиції. На таку можливість звернув увагу ще Є. Курилович. Визначний польський лінгвіст показав досить переконливо, що першопричиною германських пересувань приголосних була заміна протиставлення проривних за дзвінкістю протиставленням за енергією артикуляції; індоєвропейські *b, d, g* стають при цьому немаркованими, їхня дзвінкість перестає бути диференційною ознакою і зникає, в результаті чого дзвінки приголосні стають глухими. З іншого боку, приголосні *p, t, k*, як марковані за ознакою енергії артикуляції (*fortes*), підсилюючи цю ознаку згідно з тенденцією до поляризації, стають аспірованими, що веде до асиміляції. Дуже показово, що набуття ознаки маркованості серією фонем Є. Курилович пов'язує з обмеженням поширення цієї серії в плані реалізації (тобто на рівні мовлення) порівняно до немаркованих «антагоністів», що характеризуються більшою вживаністю. Ось у цьому, на думку професора, і криється роль фактів «мовлення» при визначенні шляхів революції фонологічної системи.

Б. М. Задорожний залишався завжди прихильником нових методів досліджень, більш досконалих, ніж ті, що були в розпорядженні, скажімо, молодограматиків. Тому таким емоційним був його виступ 16 квітня 1957 р. на одній з наукових конференцій у Москві, де йшлося про долю структурного мовознавства. Він заявив, що лінгвістика має право й обов'язок творити систему своєї аксіоматики і, таким чином, добиватися статусу точної науки. Саме завдяки структурному мовознавству вдалось перебороти атомізм молодограматиків у важливих проблемах історичного порядку й агностицизм представників лінгвістичної географії.

Б. М. Задорожний завжди був противником поширеного вульгарного розуміння постулату про вдосконалення мови, тобто її еволюції від «гіршості» до «ліпшості». «Невже старогрецька мова Гомера, – запитує професор у своїх спогадах, опублікованих у журналі «Дзвін» – гірша від сучасної грецької? До цих проблем треба підходити дуже диференційовано, пам'ятаючи, що кожна мова досконало обслуговує своє суспільство на кожному етапі його розвитку... В коло цих питань входить також поняття рідної мови, яка за В. Гумбольдтом є посередньою ланкою між людиною і сукупністю явищ, які її оточують. Лише у відношенні до рідної мови людина володіє компетентністю, тобто бере участь в еволюції своєї мови. Тут ще існує й емоційний аспект. Його я розумію ось як: я глибоко шаную всі мови світу, бо мова, як і музика, це Божий дар, але рідна мова має обличчя моєї матері».

Філологічну інтуїцію Б. М. Задорожного неможливо пояснити без зв'язку з мистецтвом, музикою, які впродовж усього життя супроводжували його наукову творчість і стали її невід'ємною частиною. Відомо, що розуміння мистецтва і

розвиток в собі хоч би задатків творчих можливостей у художній сфері не тільки сприяють моральній стабілізації особистості, становленню її загальної інтелігентності, але і розвиткові інтуїції, що так необхідна в усіх сферах людської діяльності, в тому числі філологічної, яка безпосередньо пов'язана з таємницями людського мислення.

«Музиці було суджено назавжди увійти в моє життя, – пише Б. М. Задорожний. – Музичні здобутки я якоюсь мірою вносив у сферу своєї наукової роботи. Можливо, інтуїція музиканта спонукала мене до написання ряду праць. Пишучи ту чи іншу працю, я не раз намагався надати їй завершеності музичного твору».

Щасливий синкретизм художнього і філологічного способу мислення вченого, який по-новому відкрив перед нами картину співіснування двох проявів людського духу – співу і мови, спостерігаємо в його статті «До питання про інтонацію в слов'янських мовах», де простежено паралелізм і розбіжності між обома суспільними феноменами, досліджено взаємозв'язок музики й інтонації, мелодії і тексту, ідентифіковано типові рисунки мелодики (каденци) як елементи інтонації. Коли читаєш цю статтю, ще раз переконаєшся в тому, що прихід музиканта і музикознавця Б. М. Задорожного у філологію цілком закономірний, бо спів і мова – це за своїм походженням дві сторони одного і того ж людського прояву.

Своєю різнобічною науковою діяльністю Б. М. Задорожний створив плацдарм для подальшого розвитку германського мовознавства в Україні, під його керівництвом захищено понад 30 кандидатських дисертацій, багатьох він благословив на великий науковий шлях, будучи опонентом, рецензентом кандидатських і докторських дисертацій. Завдяки науковому авторитету Б. М. Задорожного та інших вчених факультету, зокрема професора О. В. Чичеріна, на факультеті у 1964 р. засновано республіканський міжвідомчий науковий збірник «Іноземна філологія», якому вже виповнилася велика сотня (120) випусків, понад 30 років діє спеціалізована Рада зі захисту кандидатських дисертацій, яка дала путівку в наукове життя більш як 300 кандидатам наук. Б. М. Задорожний понад 30 років очолював кафедру німецької філології, яка під його керівництвом стала одним із центрів філологічних досліджень, школою германістики в Україні.

Свої спогади, професор Б. М. Задорожний, неначе резюмуючи наукову творчість, закінчує словами: «Feci quod potui, faciant meliore potentes» - «Я зробив, що міг, хай ті, хто може, зроблять більше». Здається, краще не скажеш.

Богдан Максимчук